

Usul İslam Araştırmaları
ISSN 1305-2632 | e-ISSN 2147-8279
Nisan/April 2022, 37 (37): 1-30

Adalet İlkesi, İnsan ve Toplum Üzerindeki Yansımaları: Mâtürîdî Örneđi

The Principle of Justice, Its Reflections on People and Society: The
Example of Mâturidi

Emine Öđük

Doç. Dr. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Kelâm
Anabilim Dalı
emine.oguk@gop.edu.tr | ORCID: 0000-0001-6306-1730

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Arařtırma Makalesi/Research Article

Geliř Tarihi/Received: 23 Kasım/November 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 18 Mayıs/May 2022

Yayın Tarihi/Published: 20 Mayıs/May 2022

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Nisan/April

Cilt/Volume: 37

Sayı/Issue: 37

Sayfa/Pages: 1-30

Cite as/Atıf: Öđük, Emine. “Adalet İlkesi, İnsan ve Toplum Üzerindeki Yansımaları: Mâtürîdî Örneđi [The Principle of Justice, Its Reflections on People and Society: The Example of Mâturidi]”. Usul İslam Araştırmaları-Usul Islamic Studies 37/37 (Nisan 2022): 1-30.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı/Published by: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi/İstanbul Sabahattin Zaim University.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Emine Öđük).

Adalet İlkesi, İnsan ve Toplum Üzerindeki Yansımaları: Mâtürîdî Örneđi

Öz

Hayatın bütün safhalarıyla ilgili geniş anlamlar ifade eden adalet kavramı, insanın kendisiyle olan ilişkisinden başlayarak yaratıcıyla, başka insanlarla, canlı-cansız tüm varlıklarla olan münasebetini düzenleyen en önemli prensiplerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinin temel yapı taşlarından olan adalet toplumdaki herkesin varlığını huzur içinde sürdürmesinin teminatıdır. İnsan ve tabiatın yaratılışındaki düzeni ifade eden adaletin gereği olarak toplumda her konuda olması gereken denge ve itidal sağlanınca doğal olarak adalet de gerçekleşmiş olmaktadır. Doğuştan ya da sonradan sahip olunan hakların insanlar eliyle gasp edilerek heba edilmesi, toplumları kaos ve kargaşaya sürükleyen hak ihlallerine neden olmaktadır. İnsanlar ve toplumlar üzerinde artan baskı, zulüm ve haksızlığın hâkim hale geldiği günümüzde adaletin ne ölçüde önemli olduğu bir kez daha fark edilmiş, toplumda, yönetimde, mahkemelerde ve insanlar arası ilişkilerde adaletin tam anlamıyla uygulanmasına daha da fazla ihtiyaç hissedilmiştir. Bu makalede adaletin mahiyeti, ilişkili olduğu kavramlar, türleri ve toplumdaki tezahürleri tanıtılarak adaletin sağlanması ve korunması için alınması gereken tedbirlerin neler olduğu, Mâtürîdî'nin düşüncesi ekseninde konu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mâtürîdî, Adalet, Tevhîd, Hak, Hikmet.

The Principle of Justice, Its Reflections on People and Society: The Example of Mâturidi

Abstract

The concept of justice, which has broad meanings regarding all phases of life, emerges as one of the most important principles that regulates the relationship of man with the creator and all beings. Justice, which is one of the basic building blocks of religion, is the guarantee of everyone to continue their existence in peace. As a requirement of justice which expresses the order and balance in the creation of man and nature, when the balance and moderation that should be in every issue in society is ensured, justice is naturally realized. The usurpation of innate or acquired rights by people causes rights violations that drag societies into chaos and turmoil. In today's world, when increasing pressure and injustice have become dominant on people and societies, the importance of justice has been realized once again, administration and interpersonal relations has been felt even more. In this article, the nature of justice, the concepts it is related to, its types and its manifestations in society will be introduced, and the measures to be taken for the provision of justice will be discussed in the axis of Maturidi's thought.

Keywords: Maturidi, Justice, Tawhid, Right, Wisdom.

مبدأ العدالة وانعكاساته على الناس والمجتمع: مثال قضية ماتوريدي

الملخص

يظالعنا مفهوم العدالة بمعانيه الواسعة في جميع مراحل الحياة وصفحاتها، كأحد أهم المبادئ التي تنظم علاقة الإنسان بداية من موقف من نفسه ومن الناس وسائر المخلوقات الحية وغير الحية من حوله إلى علاقته بالخالق سبحانه وتعالى، فالعدل يشكل أحد أهم اللبنات الأساسية للدين، وكذلك يمثل الضامن لاستمرار سلامة كل فرد، ويقوم شرطاً أساسياً لتحقيق النظام والتوازن في خلق الإنسان والطبيعة والمجتمع، فعندما يقوم العدل في كل قضية من قضايا الحياة، يتحقق النظام ويستقر المجتمع، وإذا أُنقصت الحقوق الفطرية أو المكتسبة جر ذلك المجتمعات إلى الفوضى والاضطراب، كما نرى في عالم اليوم، حيث أصبحت الضغوط المتزايدة والقمع والظلم هو الثقافة السائدة بين الناس والمجتمعات، مما يستدعي البحث في أهمية العدالة مرة أخرى، ويُشعر بالحاجة الملحة إلى التنفيذ الكامل للعدالة في المجتمع والإدارة والمحاكم والعلاقات الشخصية بصورة أفضل، ويجاول هذا المقال عرض طبيعة العدالة، والمفاهيم المتعلقة بها، ورصد أنواعها ومظاهرها في المجتمع، ومناقشة التدابير الواجب اتخاذها لتوفير العدالة وحمايتها في ضوء فكر الإمام الماتريدي.

الكلمات المفتاحية: ماتوريدي، العدل، التوحيد، الحق، الحكمة.

Giriş

İslam düşüncesinde çok yönlü anlam alanına sahip temel sözcüklerden birisi olan adâlet kavramı, lügatlerde müsavat¹, hakkını vermek,² doğruluk, doğru yol,³ istikâmet,⁴ ölçüde ve tartıda eşitliği sağlamak,⁵ hüküm verirken âdil⁶ ve hakkaniyetli davranmak,⁷ mükâfat, ücret, ceza türünden karşılık ifade eden durumlarda adaletli olmak⁸ gibi mânalara gelmektedir. Adalet kavramının bu anlamları gözden geçirildiğinde diğerleri arasında “istikamet üzere olma”, “her şeyi yerli yerine koyma”, “hak sahibine hakkını teslim etme” anlamlarının öne geçtiği görülür. Mâtürîdî de adâletin “bir şeyi ait olduğu yere veya yerli yerine koymak”⁹ şeklindeki anlamına özellikle vurgu yapmıştır. Sahibine teslim edilmesi gereken haklar içinde sadece maddî olanlar değil, özgürlük gibi herkes tarafından talep edilen manevi kazanımlar da vardır. Başkalarının insan üzerindeki hakları arasında onlara ihanet etmemek, kötülükle değil güzellikle muamelede bulunmak, kimseye eziyet etmemek, herkese karşı insafli olmak gibi sorumluluklar vardır. Hakkaniyetli ve adil olmak merhametli olmayı, ihtiyaç içinde olanlara yardım etmeyi, suçlu ve hatalı olanları cezalandırmayı, her hakkı gerçek sahibine teslim etmeyi, aleyhinde bile olsa doğru şahitlikte bulunmayı ve toplum düzenini sağlamayı gerektirir.

İnsanlar bir kısım haklarına doğuştan sahip olurken, bir kısmını da kendi gayret ve çabalarıyla elde ederler. Birey olarak doğuştan elde edilen haklar arasında hür olarak yaşama, onur kırıcı ve insanlık dışı muamelelere muhatap

¹ Cemâleddîn Ebi'l-Fazl Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2000), “adl”, 11/514-521; Râgıb el-İsfehâni, *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'an*, ed. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 2002), “adl”, 551-553; Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Lüga*, ed. Muhammed Hasan Âl-i Yâsin (Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1994), 1/422-423.

² Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî (Temel Türkçe Sözlük)*, (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1985), 8.

³ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga* (Kahire: Dârü'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, ts.), 2/208-214; Ebi'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzi, *Mu'cemü Mekâyisi'l-lüga* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999); Ebû't-Tâhir Mecdüddin Yahup b. Muhammed Firuzabâdî, *Kâmûs Tercümesi*, çev. Mütercim Asım Efendi (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305), 281-283.

⁴ Seyyid Şerif Cürcâni, Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Hüseynî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 150.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/514-521; İsmail b. Hammâd Cevherî, *Tâcü'l-lüga ve sıhâhi'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru İlmi'l-melâyin, 1984) 5/1760-1761.

⁶ İsmail b. Hammâd Cevherî, *Tâcü'l-lüga*, 5/1760-1761.

⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, 2/ 208-214.

⁸ Râgıb el-İsfehâni, *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'an*, “adl”, 551-552.

⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 2/ 208, 325, 5/327, 7/176, 8/176 ; *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, 2003), 152,192.

olmama, yasalar ve hukuk önünde eşit haklara sahip olma, özel hayatın gizliliği, evlenerek yuva kurma gibi başlıklar vardır. Allah tarafından verilmiş olan bu hakların insanlar tarafından muhafaza edilmesi gerekir. Aksi durumda hak ihlalleri ortaya çıkmaktadır. Mal ve mülk edinme gibi dünyada çalışma sonucu elde edilen ve ahirete müteallik olan haklara insanlar kendi gayret ve çabaları sonucunda ulaşırlar. Yine insan ilahî rahmete mazhar olma hakkını iman ve salih amelleri yoluyla elde etmektedir.¹⁰ Bunun gibi ilahî azap da insanın fiil ve tasarrufunun sonucunda maruz kaldığı bir durumdur. Şu halde bunu hak eden bir kişi için ilahî azap adaletin gerçekleşmesi açısından bir gerekliliktir.¹¹

İslam düşüncesi açısından oldukça önemli bir anlam alanı bulunan adalet kavramının çeşitli yönleriyle ele alındığı bu makalede adaletin sahip olduğu bu zengin örgünün çözümlenmesine çalışılacak ve bu amaçla, kavrama özel bir anlam atfeden Mâtürîdî'nin tespitlerinden de faydalanarak adaletin mahiyeti, ilişki alanları, türleri, insan ve toplum üzerindeki etkileri üzerinde çeşitli tespit ve değerlendirmeler yapılacaktır. Adaletin hikmet, tevhid ve hak kavramlarıyla olan ilişki alanlarının tespiti, kavramsal çerçeve içinde gerçek anlamının pekişmesi açısından önemlidir. Yine adaletin sadece fizik dünya ile sınırlı olmayıp, fizik dünyanın ötesine taşan bir anlam alanına sahip olması, bu mânada da nasıl anlamlandırılması gerektiğine dönük çabayı beraberinde getirmiştir. Makalede ayrıca beş temel ilkesi (usûl-ü hamse) içinde adalete yer veren Mu'tezile'nin adalet düşüncesi, Mâtürîdî'nin fikirleriyle mukayeseli şekilde açıklanacaktır.

1. Adaletin Mahiyeti ve İlişkili Olduğu Kavramlar

Adalet insanın kendine ait olanı teslim alması, başkasına ait olanı da sahibine teslim etmesini gerektirir. Diğer bir ifadeyle sözü, emeği, malı ve her şeyi yerli yerince sarf etmektir. Devlet idaresinden tutunuz da çöpçülük görevine kadar üstlenilen tüm vazifelerde, ailede kadın, erkek, eş ve çocuk tüm bireyler arasında adalete riâyet edilmeli, her hak sahibinin hakkı eksiksiz şekilde kendisine teslim edilmelidir. Bu nedenledir ki adaleti hakkaniyete dayandıran Kur'an-ı Kerîm, insanlara adalet sahibi olup onu muhafaza etmelerini hatırlatmıştır.¹²

---

¹⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 586.

¹¹ Emine Ögük, "Kötülük Problemi Karşısında Etkili Öğreti: Hikmet ve Adalet", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2013), 70.

¹² *Kur'an-ı Kerîm Meâlî*, haz. Halil Altuntaş-Harun Özdemirci (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/8; el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/159, 181; Hüd 11/85 ve dğrl.

Adalet düşüncesi insanın doğasıyla uyumludur, zira insanın fitratı zulmün her çeşidine karşıdır. Adaletin insan tabiatıyla olan uyumu ve insan tabiatının adalete olan yatkınlığından bahseden Mâtürîdî, Allah'ın doğruluk, hikmet ve adaleti akılların nazarında güzel, zulüm, hikmetsizlik ve yalanı da çirkin gösterdiğini;¹³ adaleti muazzam ve değerli, zulmü ise bayağı ve değersiz olarak gönüllere yerleştirdiğini söyler. Bu sebeple akılların doğruluk, adalet, zulüm ve yalan gibi davranışları işlemeyi emreden, sahibini küçük düşürenlerden de sakındıran bir istikamet aldığını ve hakkını eda eden kimsenin insanlık şerefine kemalini bulduğunu, nefsânî arzularını aklın rehberliğine tercih eden kimsenin de hak ettiği cezanın gerçekleştiğini söylemiştir.¹⁴ Bu bakış açısından hareket edildiğinde adaletin yeryüzünde Allah'ın yarattığı denge ve düzene işaret ettiğini söylemek mümkündür. Allah adildir ve her şeyi adalet üzere yaratmıştır. Her şeyin yerli yerinde olduğu bu adalet düzeni insanlar tarafından anlaşılabilir bir özellik arz eder.

İnfîtar Sûresi'nin yedinci ve sekizinci âyetlerinde de insan fiziolojisindeki ahenk, uyum ve estetik görünümünün, adalet kavramıyla ifade edilmesi manidardır.¹⁵ Mâtürîdî bu âyetin yorumunda Allah Teâlâ'nın insanın el ve ayaklarından birini uzun diğerini kısa şekilde değil, her ikisini de birbirinin aynı uzunlukta yarattığına işaret eder.¹⁶ Dolayısıyla adalet insanın yaratılışının detaylarında bile kendini gösterir, hatta yaratılıştaki düzen ve dengeyi en iyi ifade eden kavramlardan biridir. Mâtürîdî Kur'an-ı Kerim ve hadislerde daha çok denge, düzen, eşitlik, gerçeğe uygunluk, takvaya yöneliş, tarafsızlık ve dürüstlük gibi anlamlara gelen adaletin aynı zamanda peygamberliğin varlık delillerinden biri olduğuna dikkat çeker ve peygamberlerin insanlara doğruluk ve adalet belirtileriyle zıtları olan zulüm ve yalan âlâmetlerini gösterdiklerini söyler.¹⁷

Mâtürîdî'ye göre adalet güzel, zulüm de çirkindir.¹⁸ Mâtürîdî'nin bu açıklaması, adaletin sadece doğru ve isabetli olmaktan ibaret olmadığını, aynı zamanda güzel olma vasfına sahip bulunduğunu göstermektedir. Yine bu yaklaşım, adaletin kendinde objektif/nesnel bir değere sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu işaret, kişilerin verdiği adalet hükmünün bazen yanıltıcı

---

¹³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 346.

¹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 274.

¹⁵ el-İnfîtar 82/7-8.

¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 17/91.

¹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 275.

¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/134; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 346.

olabileceği anlamına gelmektedir. Adaletin zıddı olan zulüm ise, bir şeyi ait olmadığı yere koymanın¹⁹ veya bir şeyi yerli yerinde yapmamanın adıdır.²⁰ Mâtürîdî hak sahibinin izni olmaksızın bir şeyi ele geçirmenin zulüm olduğunu söyler.²¹ Acaba kişinin bir şeyin adaletli ya da zulüm olduğu yönünde verdiği hüküm her zaman isabetli olur mu? Mâtürîdî'ye göre bu her zaman isabetli olmaz. Yani kişi adaletli olanın ne olduğu konusunda bazen yanılabilir.²² Adalet ve zulmü birbirinden ayırmadaki ölçü genellikle fayda-zarar ilkesidir. Ancak belli bir konumda faydalı olduğu görülen bir şeyin daha başka bir konumda zararlı olması mümkündür. Allah ise her türlü hakkın sahibi olduğu için Mâtürîdî'ye göre O'nun yaptığında zulüm yoktur.²³ Adaletin ilişkili olduğu kavramlar arasında öne çıkanlar şunlardır:

1.1. Tevhîd

Mâtürîdî'ye göre peygamberlerin tebliğ ettiği kitapların getirdiği söz adil bir sözdür.²⁴ Adil olan sözden kasıt ise kelime-i tevhiddir.²⁵ Bu demektir ki adaletin tahakkuku evvelen ve bizzat tevhid ile gerçekleşir. Çünkü her hakkın başında uluhiyet hukuku vardır. Gözetilmesi gereken ilk uluhiyet hukuku vahdaniyettir. Yani adaletin ilki ve en yücesi Allah'ı gerektiği gibi bilmek, O'nun varlığını ve birliğini kabul etmek ve O'na layıkıyla iman etmektir. Mâtürîdî hak ve adaletin tevhidi gerektirdiğine ilişkin görüşünü şu şekilde temellendirir:

Kainatta müşahade edilen işleyişin mükemmel ve ahenkli oluşu, yaratıcının bir ve tek olduğunun delilini oluşturmaktadır; Eğer düzenleme ve yönetim iki ayrı varlık tarafından meydana getirilseydi mutlaka çelişki doğururdu. Şöyle ki tanrılardan her biri diğerinin aksine iş görür, onun yapıp yönettiğini bozmaya çalışırdı. Dolayısıyla bu tabiat nesnelere insanları yaratıcısının birliğine davet edip durur. O, bir sanat eseri olarak meydana getirdiği evrene, birliğinin delillerini ve rububiyetinin harikulade tecellilerini yerleştirmiştir.²⁶

Mâtürîdî'nin bu açıklaması, Kur'an'da adaletin tevhîd anlamında kullanıldığı âyetle²⁷ de paralellik arz etmektedir. İnsanı yaratan ve ona türlü ikramlarda bulunan, sahip olduğu her şeyi ona bahşeden ve insan üzerinde

¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/115,243.

²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/57; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 551.

²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/235.

²² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 347.

²³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/235.

²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/326.

²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/325.

²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/ 201.

²⁷ en-Nahl, 16/90.

sayılamayacak kadar nimeti olan Allah'ın hukukunu takdir edemeyen insanın, başkalarının hukukunu gözetmesi, koruması ve tüm varlıklarla arasındaki dengeyi doğru şekilde kurabilmesi mümkün olmayacaktır. Bundan dolayı adalet erdeminin gerçek mânada teşekkül etmesi için kişinin sahip olması gereken en temel niteliğin tevhid akidesi olduğu görüşü kabul görmüştür.²⁸

1.2. Hikmet

Hikmet kavramını da, “isabet etmek, hak sahibine hakkını teslim etmek ve her şeyi yerine koymak” şeklinde hak ile adalet kavramlarının anlamlarını muhtevi bir genişlikte tanımlayan Mâtürîdî,²⁹ bu kavramın ayrıca hakikat ve hüküm sözcükleriyle olan bağına işaret etmiştir. Bu tanımlara göre adalet hikmet kavramıyla yakınlaşmakta ve adeta hak, adalet ve hikmet sözcüklerinden her biri bir örgü halinde birbirini tamamlayan bir yapıya dönüşmektedir. Mâtürîdî de bir şeyin hakikatinin yaratıcının o şeyde var kıldığı ve kullarına layık gördüğü mânayla bütünleştiğine vurgu yapmıştır. Bu noktada adalet ve hikmet adeta hakka açılan pencereler olarak düşünülmekte, hikmet sahibi yaratıcıdan hakikate aykırı söz ve davranışların sadır olması beklenmemektedir. Mu'tezile'ye göre de Allah adalet sıfatı gereği âlemi belli bir hikmete binaen yerli yerince yaratmıştır.³⁰ Ancak Mâtürîdî'nin hikmet ve adalet düşüncesi Mu'tezile'nin aslah fikrine zemin hazırlayan adalet anlayışından farklıdır. Mu'tezile kader, irade ve kulların fiilleri konusundaki görüşlerini adâlet ilkesi çerçevesinde temellendirir.

Mu'tezile'ye göre adalet ilkesi gereği, kulun fiillerinde tamamen hür olması gerekir. Herhangi bir fiili yapmak veya terketmekle sorumlu tutulan ve yaptıkları amellere göre sevap veya cezaya maruz bırakılan insanların kendi iradeleriyle fiili yapma veya terketme gücüne sahip olmaları, kendi iradeleriyle iman etmiş olmaları gerekir.³¹ Bu izahlar iyi ve kötü fiilin kul tarafından işlenmesinde Allah'ın etkisini zayıflatarak neredeyse ortadan kaldırmaktadır.³²

Mu'tezile'ye göre şer insanın kendi kudret ve iradesiyle işlediği günahlardan ibarettir. Adalet ilkesi, yaratıcının bütün fiillerinin iyi olmasını

²⁸ Harun Savut, “Hikmet ve Fitrat Ekseninde Adaletin Temelleri”, *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/11 (2014), 463.

²⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 152; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/ 239; İbn Manzûr, “adl”, 11/“hkm” md.

³⁰ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm* (Kahire: Matbaatü Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1964), 4/80.

³¹ bk. Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, 4/77-78; Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mâhmûd el-Belhî el-Kâ'bî, *Makalâtü'l-İslâmiyyin* (Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1974), 63.

³² İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/ 396.

gerektirir. O çirkin olan bir şeyi yapmaz ve kimseye zulmetmez. Dolayısıyla Allah'ın yaratmasında şer yoktur. Bu düşünce çerçevesinde bazı Mu'tezilî düşünürler Allah'ın kudretinin mevcut olan hiçbir şerre taalluk etmediğini ifade etmişlerdir.³³

Mu'tezile'nin adalet ilkesinin sonuçlarından biri olan aslah anlayışına göre hikmet ve adâlet sahibi olan yaratıcıdan sadece aslah (en iyi) olan fiil zuhur eder.³⁴ Mu'tezile içinde aslah olan fiilin Allah'a vücûbiyeti noktasında bazı farklı fikirler gelişmiştir.³⁵ Genel anlamda Bağdat Mu'tezile alimleri Allah için aslaha riayeti gerekli görürken,³⁶ Allah'ın aslah olanın haricinde bir fiil yapma kudretinin olmadığını savunanlar da olmuştur.³⁷ İnsanlara peygamber gönderilmesi, itaatkâr kullara mükâfat, isyankâr olanlara ise ceza verilmesi, insanların sorumlu oldukları fiilleri yapma kudretine sahip olmaları, tövbelerin kabul edilmesi gibi Allah'a vacip olduğu düşünüldüğü için aslah kapsamında değerlendirilen konuların yaratılması³⁸ Allah'ın hikmet ve adâletinin bir gereğiymiş gibi sunulmuş, bu da Allah'ın aslah olanın dışında bir şey yapamayacağı şeklinde yorumlanarak Allah'ın kudretini sınırlandırıcı bir hüviyet kazanmıştır.

Mu'tezile'nin adâlet ilkesi, hem insanı fiillerinde tamamen özgür kabul etmeye, hem de aslah fikrine zemin hazırlamış, bu durum yaratıcının kudretinin sınırlandırılmasına yol açmıştır. Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile'yi düalist Tanrı inancına kaymakla eleştirmesinin temeli de buraya dayanır. Şerri kula nispet

---

³³ *Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhid*, 146; Ebû İshâk Rüküddin İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyîni, *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzü'l-fırakati'n-nâciye ani'l-fırak* (Kahire: Matbaatü'l-Envâr, 1940), 39.

³⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Münye ve'l-emel*, derl. Isâmüddin Muhammed Ali, Ahmed Murtaza, (İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Camiiyye, 1985), 150.

³⁵ Mu'tezile içinde aslahı savunan âlimler için bkz. İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdülcebbar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 294-297.

³⁶ Seyfeddin Amîdî, *Gâyetü'l-merâm fi ilmi'l-kelem*, nşr. Hasan Mahmûd Abdüllatif (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1971), 224.

³⁷ Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye minhüm*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, (Kahire: Dârü't-türâs, t.s.), 182; Ebül-Hüseyn el-Hayyât, *el-İntisar ve'r-Red ala İbn Râvendî el-Mülhid*, nşr. Albert. N. Nadir (Beyrut: Matbaatu'l-Kasuleykiyye, 1957), 21-22, 25-27.

³⁸ Avni İlhan, "Aslah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/495.

etmeleri, iyi ve kötü herşeyin fâili olarak Allah'ı kabul eden sünnî yaklaşım tarafından tenkit edilmiştir. Mu'tezile'nin bu telakkileri ile Mecûsîler'in fikirleri arasında benzerlik kuran Mâtürîdî onları bu görüşleri sebebiyle eleştirmektedir.

Mâtürîdî “Allah'ın kulları için en uygun olanı yapması” anlamına gelen ve Allah'ın üzerinde bir hak ve vecîbenin olduğu îmasına sahip olan aslah düşüncesine karşı çıkar.³⁹ Henüz Allah'tan başka bir varlık yokken yaratıcı üzerinde başkasına ait bir haktan bahsetmek, ya da yaratılışın tamamına yönelik soru sormak ona göre muhaldir. Bu durumda Cenâb-ı Hakk'ın her şeyi insanların iyiliği için yarattığını söylemek anlamsızdır.

Mâtürîdî adaletin güzel, zulmün çirkin olduğunu söylemek suretiyle⁴⁰ bunların kendinde değer taşıdıklarına vurgu yapmış, kişiye göre değişen bir adalet anlayışının geçerli ve makbul bir adalet düzeni tesis edemeyeceğini ifade etmiştir. Kişi kendi menfaatleri doğrultusunda bir adalet tesis ettiği durumda adalet vehmi zulme dönüşebilecektir. Adalet ancak kendi gerekleri ve temel ilkeleri esas alınmak suretiyle gerçekleştirilmelidir. Bunu sağlama noktasında önderlik yapanlar, üstün meziyetli kişiler olarak kabul edilmiştir. Hz. Peygamber, adil devlet başkanı ve idarecilerin mahşer yerinde Allah'ın yüce lütfuna ve himâyesine mazhar olanların öncülere olacaklarını ifade eder.⁴¹ Mâtürîdî'nin adaletin mahiyetine işaretlerle dile getirdiği bir diğer anlamlı ifade “adalet takvâdır”⁴² cümlesi de bu gerçeği pekiştirir. Adaletin takva olarak nitelenmesi adaleti muhafaza etme noktasında takınılması gereken hassasiyete yönelik bir vurgu olabileceği gibi, bu çaba sayesinde muhafaza edilecek olan adaletin neticesinde insanın elde ettiği dereceye ilişkin bir tanımlama olarak da değerlendirilmeye müsaittir.

---

³⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/486.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 311.

⁴¹ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, 1/1828, 2/148 (İmâre, 5).

⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/175.

1.3. Hak

Toplum düzeninin korunması ve toplumsal ilişkilerin devamının sağlanması açısından büyük bir öneme sahip olan hak ve adalet kavramlarının birbiriyle kurdukları örgüyü çok iyi tespit eden Mâtürîdî gerçek, doğru, sabit, içinde şüpheye yer olmayan kesin bilgi anlamlarına gelen hak sözcüğünü⁴³ “Allah’ın uygun gördüğü hal” ve “doğruya yakın olma hali” şekillerinde tanımlamıştır.⁴⁴ Bu tanımda hakikat ile ilahî sistemin uyumu dikkat çekmektedir. Allah’ın peygamberleri vasıtasıyla kullarına gönderdiği vahyî bilginin temelinde hakikat ve adalet vardır. Mâtürîdî hakkın adaletin ta kendisi olduğunu söyleyerek,⁴⁵ adaletin hak olan bir şeyin hak olduğuna,⁴⁶ batıl olan bir şeyin butlânına hükmetmeyi gerektirdiğini söylemiştir.⁴⁷ Hak ile batılı birbirine karıştıran, hakkı batıl, batılı da hak zanneden bir kişinin hak olana isabet etmesi mümkün değildir. Mâtürîdî’ye göre adalet aynı zamanda hak ile batılı birbirinden ayıran sıfattır⁴⁸ ve bu ayırım onun çok önemli bir işleve sahip olduğu anlamına gelir. Zira adalet sahibi olan kişi hak ile batılı birbirinden ayırma ve haktan yana bir duruş sergileme imkânına kavuşacaktır. Hak konusu adaleti gerektirdiğinden, haksızlığın zulüm olarak tavsifi gayet yerinde bir tespittir. Çünkü insan haktan uzaklaştığı oranda zulme yaklaşmaktadır.

Kur’an-ı Kerim’de, doğruya ancak adalet sayesinde ulaşılacağı, gerçek adaletin hakka uymakla tesis edilebileceği ve adaletin kitabın indiriliş gayelerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Hadid Suresi’nde geçen “*Andolsun, Biz elçilerimizi apaçık delillerle gönderdik ve insanlar adaleti ayakta tutabilsinler diye onlarla birlikte kitabı ve mizanı indirdik.*”⁴⁹ âyetinde yer alan ve adaleti ayakta tuttuğu ifade edilen iki şeyden biri olan mizanın hikmet anlamına gelebileceğine vurgu yapan Mâtürîdî, fiil ve sözlerin sınırlarının hikmetle belirlendiğini ve hikmet sayesinde adaletin muhafaza edildiğini ifade etmiştir.⁵⁰ Burada görülen odur ki, hikmet sayesinde adalet, adaletin tesisiyle de hikmet elde

⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/186.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/351.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/190.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 498.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 489-490.

⁴⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 365.

⁴⁹ el-Hadîd 57/25.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 14/370.

edilmektedir. Dolayısıyla adaletli olan hikmetli, hikmetli olan da adaletli demektir.

Felsefî ve soyut anlamda değil, dinî gerçeklik düzleminde hakikati ifade eden bir sözcük olan hak,⁵¹ adaletin ön koşulu kabul edilmiştir.⁵² Dolayısıyla herkesin haklarını kullanırken adalete riâyet etmesi bir gerekliliktir. Adaletli olmayan bir şahsın hakkaniyetli bir kişi olması düşünülemez. Burada hakikat ile ilahî yaratış arasındaki mutabakata da vurgu yapmak gerekir, zira vahyin hakikatinin de hikmet ve adaletten ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Bu itibarla, başta mutlak hakikat olarak tavsif edilebilecek yegâne varlık olan yüce yaratıcı olmak üzere ilahî vahiylerin tamamı ve Kur'an'ın bizatihi kendisi hak, hakikat ve adaleti temsil etmektedir.

1.4. Eşitlik

Adalet kavramı tam olarak eşitlik anlamına gelmemekle birlikte, verilen ile hak edilen arasındaki dengeye işaret ettiğinden bu kavramın anlamlarından biri de eşitliktir.⁵³ Mâtürîdî de adaletin yerine göre bu mânada kullanıldığını dikkat çekmiştir.⁵⁴ Bu da hukukta adaletin vazgeçilmez prensibi olan kanun önünde eşitlik ilkesine riâyet etmeyi, zengin-fakir, kadın-erkek, yönetici-yönetilen ayırımı yapmadan herkesin işlediği amellerin karşılığını görmesini gerektirir. Allah'ın herkese amelleri çerçevesinde adil şekilde karşılık vereceğine dikkat çeken Mâtürîdî, büyük günah sahibi mümin ile kâfir örneğinde olduğu gibi amelleri farklı olan kişilerin eşit şekilde karşılık göreceği inancının ilahî adaletle bağdaşmadığını vurgulamıştır.⁵⁵

Adalet sahibi olmak, kendisinin veya bir yakınının aleyhine bile olsa doğru şahitlikte bulunmayı gerektirir. Bu hususu vurgulayan âyetlerden birisi şöyledir: *“Ey iman edenler! Kendinizin, ana babanızın veya akrabalarınızın aleyhine olsa bile, adaleti titizlikle ayakta tutan ve sırf Allah için şahitlik eden kimseler olun; (haklarında şahitlik ettikleriniz) ister zengin, ister fakir olsunlar. Çünkü Allah, her ikisine de (sizden) daha yakındır. Haktan ayrılarak heva ve hevesinize*

---

⁵¹ Macit Fahri, *İslam Ahlak Teorileri* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 34.

⁵² Benzer izahlar için bk. Yonca F. Yücel, “Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme”, *TBB Dergisi* 91 (2010), 339.

⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “adl” md.; Râgıb el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an* “adl” md..

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/61.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 544, 633.

uymayın”.⁵⁶ Mâtürîdî bu âyette her işte ve her sözde Allah için doğru olmak ve doğru şahitlikte bulunmak gerektiğinin hatırlatıldığını ifade eder. Ona göre aleyhinde konuşması gereken kişi kendisine ister yakın, isterse uzak olsun, hatta kendi ebeveyninin aleyhine olacağını bildiği bir konu bile olsa, gerçeği söyleyerek adaletli olmaktan kaçınmamalıdır.⁵⁷ Toplumlarda zaman zaman dikkat çeken adam kayırma, ırk ve soya önem verme, torpil, iltimas, imtiyaz ve ayrıcalıkta bulunma, işi ehline vermeme⁵⁸ gibi uygulamalardan öfke, kin, nefret, aşırı sevgi ve aidiyet hissi gibi duygulardan uzak durmanın yolu, eşit tutulması gerekenlere eşit davranmaktan ve adaleti sınırlarına riayet ederek muhafaza etmekten geçmektedir.

2. Adalet Türleri

2.1. İlahî Adalet

Cenâb-ı Hakk'ın adl isminin kâinattaki en önemli yansımalarından biri, evrende ve yaratılan varlıklarda denge ve ölçüdür.⁵⁹ Dünyadaki adalet nizamının da temelini oluşturan ilahî adaletin varlıklar üzerindeki çeşitli göstergelerine şahitlik etmek mümkündür: Her hayat sahibini en güzel ölçüyle ve dengeli bir şekilde yaratmak. Bütün varlıklarda uyum, denge, intizama dayalı hassas ölçüler. İyiliklere ve kötülöklere uygun şekilde muamele etmek.

Bütün kainatta bulunan bu denge ve ölçü umumî bir adaletin mevcudiyetini göstermektedir. Bu dengenin (mizan) ne olduğuna ilişkin değerlendirmelerde bulunan Mâtürîdî, tabiatta üç tür denge unsuru olabileceği yönündeki görüşlerini aktarır. Birincisi, nesnelere iyi veya kötü, güzel veya çirkin olduğunu bilmenin vasıtası olan akıldır. İkincisi, insanlar arasında hak ve hukukun tam olarak geçerli olmasını sağlayan terazidir. Üçüncüsü de dünyada yapılan işlerin cezasını veya sevabını ahirette tam olarak ölçen mizandır.⁶⁰ Buna göre insana verilen akıl hak ile batılı, doğru ile yanlış birbirinden ayırıp adaletin tesisi noktasında önemli bir

⁵⁶ en-Nisa 4/135. Bu anlamı pekiştiren bir başka âyetin meali de şöyledir: “Ey iman edenler! Allah için adaleti (hakkı) ayakta tutun, adalet timsali şahitler olun. Bir kavme duyduğunuz kin sizi adaletten sapmaya sevk etmesin. Âdil davranın, takvaya daha yakın olan da budur. Allah'a karşı takvalı olun. Şüphesiz ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”(el-Mâide 5/8).

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/67-68.

⁵⁸ Hz. Peygamber “Emanet zayı edildiği vakit kıyameti bekle! buyurmuş, Bedevî, ‘emanet nasıl zayı olur, yâ Rasûlullah?’ diye sorunca Hz. Peygamber, ‘iş, ehli olmayan kimseye verildiğinde kıyameti bekle’ şeklinde bir izah getirmiştir (Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih*, “Kitâbu'l-İlm”, 1/ 21 (bab. 1, hadis no. 2).

⁵⁹ bk. er-Rahmân, 55/7.

⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 14/257.

işlev üstlenmiştir. Dolayısıyla adaletin temini için akli işlevsel kılmaya ihtiyaç vardır. Yine adaletli olabilmek için iyi ve kötüyü, güzel ile çirkini bilmek icap etmektedir. Cahil kişi adaletten ayrılma potansiyeline sahip kişi demektir. İyi ve kötü, güzel ve çirkinin bilgisine sahip olamayan kişi, doğruyu yanlış, güzeli de çirkin telakki edebilir. İnsana düşen bunları birbirinden ayırmak için gerekli olan kriterleri öğrenip doğruluktan ve haktan yana bir duruş sergilemektir. Allah'ı adalet sahibi (adil) ve hikmet sahibi (hakîm) olarak nitelendirdiğimizde, O'nun her şeyi hak üzere yerli yerinde yarattığını ve dolayısıyla da çirkin bir fiilde bulunmadığını söylemiş oluruz. Fiillerinin tamamı belli bir hikmet ve gayeye mebni olan yaratıcı zatı gereği, hikmetsiz hiç bir iş yapmaz. O adaletin gereği olarak evrendeki yasaları dengeli, ölçülü ve orantılı şekilde belirlemiştir. Mâtürîdî Allah'ın yaratışında, duyular dünyasının çelişkiye düşmesine ve tabiattaki düzenin aksamasına neden olacak herhangi bir dengesizliğin olmadığını söyleyerek ilahî adaletin yeryüzündeki tecellilerine dikkat çekmiştir.⁶¹ İnsana düşen yeryüzünde Allah tarafından konulmuş olan bu dengenin devamını sağlamaktır. Denge bozulduğunda düzensizlikler ortaya çıkmaktadır. Bu bozulma insan eliyle gerçekleşir. Mesela tabiat düzeninin bozulmasının günümüzdeki tezahürleri ozon tabakasının delinmesi, küresel ısınma, savaşların neden olduğu yıkımlar... ve benzeri şekillerde kendini göstermektedir. Bütün bu tahribatlar insan eliyle gerçekleşmekte, kurulan düzene yapılan müdahaleler, işleyen sistemde bozulmalara neden olmaktadır. Aslında Allah'ın yeryüzünde meydana getirdiği düzen kendi kendisinin devamına ve tamirine imkan sunacak muhkem bir altyapıya sahiptir. Ancak insan eliyle yapılan müdahaleler o kadar fazladır ki, bu tamire fırsat vermeden üst üste gelen tahribatlar, tamir edilemez bir hal almaktadır. Aslında tabiattaki tahribatın bir benzerini insanla ilgili olarak düşünmek de mümkündür. Zaten tabiattaki tahribatın insana yansımaması söz konusu olamaz. Mesela insan sağlığını doğrudan etkileyen alkol ve uyuşturucu türünden zararlı maddelerin kullanılması, insan sağlığını ciddi ölçüde etkileyen müdahalelerdir. Bunların dışında zararlı gıdaların, hastalanmaya neden olan tedbirsizliklerin, düzensiz uyku ve yeme alışkanlıklarının sağlığı tahrip edici etkileri vardır. “*Kim Allah'ın belirlediği sınırları aşarsa, aslında o kendi kendisine zulmetmiş demektir*”⁶² âyetinin işaret ettiği anlam bu izahları destekler niteliktedir.

---

⁶¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 178.

⁶² et-Talak 65/1.

Bütün bu izahlar yeryüzünde var olduğunu düşündükleri kötülüklerden hareketle Allah'ın varlığını tartışmaya açan kötülük problemi savunucularının iddialarına da bir cevap mahiyetindedir. Mâtürîdî, âyette dikkat çeken “Allah'ın kullarına zerre kadar haksızlık yapmayacağı”⁶³ mesajını iletmesinin hikmetlerini zikrederken, cehalet sahibi bazı kimselerin, çocukların ve küçüklerin çektikleri acı ve musibetleri görünce bunun Allah tarafından onlara yönelik bir zulüm olduğu zehabına kapılabileceklerine dikkat çeker.⁶⁴ Mâtürîdî'nin mevzu ettiği bu kimseler arasında kötülük problemini bahane ederek Allah'ın varlığını sorgulayanları da saymak mümkündür. Delilik, ölümcül hastalık ve sakatlık türünden insanda bulunabilen eksiklikleri fiziksel kötülük olarak niteleyip,⁶⁵ kötülüğü Allah'ın varlığını tehdit eden bir problem olarak nitelerler. Bu bakış açısına göre, iyilik ve irade sahibi bir Tanrı'nın kötülükleri önlemesi gerekir. Önlemek istemesine rağmen bunu gerçekleştiriyorsa bu Tanrı'nın aciz olduğunun işaretidir. Eğer önlemek istemiyorsa kötü niyetlidir. Her iki hal de Tanrı'nın sıfatları ve adaletiyle bağdaşmaz. O halde iyi olan bir yaratıcıya rağmen kötülüğün mevcudiyeti izah edilemez.⁶⁶

Kâinata mevcut kötülüklerin büyük oranda yaratılış gayesine aykırı davranmaktan kaynaklı olarak ortaya çıktığına inanan Mâtürîdî⁶⁷ yukarıda zikri geçen türden bir kötülük düşüncesine karşı çıkmış, Allah'ın her şey yerli yerinde yarattığını düşünmüştür. O, kâinatın sadece yok olmak üzere var edilmediğini, amaçsız şekilde yaratılmadığını ve hikmet dışı olmadığını ve bunu insan tarafından idrak edilebilir bir konum ve bir mahiyette olduğunu ifade eder.⁶⁸ Ona göre Allah varlıklardan hiçbirinin hakkını ihlal etmemiş, herkese ve her şeye hak ettiğini fazlasıyla vermiştir. Bu sayede adalet kâinat nizamının temel kanunu olmuştur. Bu düzen içinde insanlar tarafından kötülük olarak algılanan bazı konuların aslında kötülük olmadığını, bunların başka bir kimse zemin veya konumda iyilik olarak değerlendirilebileceğini, dolayısıyla kötülüklerin büyük oranda izafî olduğunu vurgulamıştır.⁶⁹ Mâtürîdî tabiatta gerçekleşen ve fizikî kötülük başlığı altında değerlendirilen deprem ve sel gibi tabiat olaylarını bir

⁶³ en-Nisa 4/40.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/235.

⁶⁵ Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde “Kötülük Problemi” ve Teistik Çözümler* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 28.

⁶⁶ David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tuncay (Ankara: İmge Kitabevi, 1995), 231.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/272.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/110; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 79.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 41.

kötülük türü olarak görmez. Bunun yerine insanlardan kaynaklanan “kendisi için istediği şeyi başkası için istememek” ve “kendisine eziyet vermeyen bir kişiye eziyet etmek” türünden ahlâkî kötülöklere vurgu yaparak⁷⁰ bu tür kötölüklerden uzak durmak gerektiğini vurgulamıştır.

Mâtürîdî'nin hikmet öğretisi çerçevesinde meseleye yaklaşıldığında kötölüğün kendisinden çok onun yanlış yorumlanmasının problem doğurduğu, kötölüğün varlığının değil, yaratılış hikmetini kavrayamamanın sorunlara sebep olduğu görülecektir. Evrendeki kötölüklerin varlığının “iyinin değerini ortaya çıkarma”, “özgürlüğü gerçekleştirme”, “yaratıcının varlığına ve birliğine delil teşkil etme”, “dünyanın görünümünü tamamlama”, “zorba olanlara hadlerini bildirme”, “kulları eğitime”, dost ve düşmanı tanıma”, “iyiyi kötüden ayırma bilinci oluşturma” şeklindeki pek çok gerekçesinden bahsetme imkânı olduğunu dile getiren Mâtürîdî,⁷¹ aslında kötölöklere hikmet penceresinden bakmayı öğütlemektedir.

Bu pencereden bakıldığında kâinatta mevcut kötölükler yaratıcının hikmet ve adaletine zarar vermemekte, tam tersine O'nun varlığının kanıtlarından birini oluşturmaktadır. Bu öğreti, hayatın beraberinde getirdiği zorluk ve sıkıntıları ilâhî hikmetin bir sonucu ve kulluk sınavının bir parçası olarak kabul etmeyi ve onları sabırla göğüsleyerek hayata pozitif bakma düşüncesini kazanmayı öğütlemektedir.

Allah'ın adaleti, yarattığı varlıklara bolca ihsan ve ikramda bulunmak, dünyada muhtaç oldukları tüm hakikatleri peygamberler ve kitaplar kanalıyla kullarına bildirmek şeklinde de tecelli eder. Dolayısıyla adaletin kaynaklarından biri yaratıcının insanlara gönderdiği kitabıdır. En'am suresinde yer alan “*Rabbinin sözü hem doğruluk, hem adalet bakımından tamamlanmıştır*”⁷² buyruğu Kur'an'ın adalet ve doğruluğun ölçüsü olduğunu ve onda hiçbir şeyin eksik bırakılmadığını gösterir. Mâtürîdî bu buyruğun âyetlerin tamamının doğru ve içindeki hükümlerin adil olduğu vurgusunu taşıdığını ifade etmiştir.⁷³ Bu demektir ki ondan daha adaletlisini, daha doğrusunu kimse getiremez. Bu vurgu önemlidir, çünkü Allah'ın adaleti belli bir ırk ya da soy ekseninde şekillenmemiştir, zaman ve mekân sınırlarını aşan ve herkesi kuşatan ilahî adalet

---

⁷⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 311.

⁷¹ Bu konuda detaylı izahlar için bk. Emine Ögük, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 228-239.

⁷² el-En'am 6/115.

⁷³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 5/196.

kimseye imtiyaz ve ayrıcalık tanımaz. İnsanın karar vermesini etkileyen kin, öfke, nefret, aidiyet hissi ve sevgi gibi duyguların esareti yoktur. Dünyada adaleti temin ettiğini iddia eden insanlara ait sistem ve yasalar ilahî adalet ilkeleri esas alınarak yapılandırıldığı ölçüde değer taşır. Halbuki kurulu sistemlerin çoğunda kuvvetli olanların zayıflar aleyhinde ittifak ederek onları ezmesi yahut bazı sınıfların diğer gruplara tahakkümü söz konusu olduğu için insanlar tarafından konulan kanunlar çoğunlukla belli bir kesimin menfaatine hizmet etmiştir. İnsanoğlunun adaleti sağlamak gayesiyle yaptığı yasaların çoğu adil ve tarafsız olamamıştır.⁷⁴ Bunun sonucunda ise sosyal denge zarar görmektedir. Âyetlerde insanların adaletle zarar veren bu zaaflarını törpülemeleri istenmekte ve “*Ey iman edenler! Kendinizin, ana babanızın veya akrabalarınızın aleyhine olsa bile, adaleti titizlikle ayakta tutan ve sırf Allah için şahitlik eden kimseler olun; (haklarında şahitlik ettikleriniz) ister zengin, ister fakir olsunlar. Çünkü Allah, her ikisine de (sizden) daha yakındır. Haktan ayrılarak heva ve hevesinize uymayın*”⁷⁵ buyrulmak suretiyle, adaletin tesisi için çaba gösterilmesi istenmektedir.

İlahî adalet tecellilerinden biri de hak sahibine hakkını tam olarak vermek şeklinde gerçekleşir. Diğer bir ifadeyle Allah’ın kullarına hak ettikleri mükafat ve cezayı vermesi adaletin bir sonucudur. Bu anlamda adaletin mutlak temsilcisi olan Allah “*Zerre miktarı hayır işleyen ve zerre miktarı şer işleyen kimse karşılığını görür*”⁷⁶ buyurarak adaletini vadedmiştir. Mâtürîdî bu âyetin cezalandırmada riâyet edilecek olan adaletle işaret ettiğini söylemiştir.⁷⁷ Bu itibarla kullar açısından adaletin tam manasıyla gerçekleşeceği yer âhirettir ve orada yegâne hüküm sahibi olan Allah’tır. Bu dünyada zulme uğrayanlar, haklarını alamayanlar âhirette mutlaka alacaklardır. İnsanlar mahkemelerin en büyüğünde hesaba çekilecek ve adil bir şekilde yargılanacaklardır.

Hakka tabi olanla olmayanı birbirinden ayırmak, ahirette hak edene hakkını vermekle tecelli etmektedir. Bu doğrultuda insanın dünya hayatında sergilediği bütün davranışlar, ahirette eksiksiz tartılacak ve bunların karşılığı verilecek, kimseye zulmedilmeyecektir.⁷⁸ “*Şüphesiz Allah zerre kadar haksızlık*

⁷⁴ Ramazan Altuntaş, “İbn Miskeveyh’in Adalet Anlayışı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Aralık 1998), 247.

⁷⁵ en-Nisa 4/135.

⁷⁶ ez-Zilzâl 99/7-8.

⁷⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhid*, 616.

⁷⁸ el-A‘râf 7/8-9; Yûnus 10/47, 54; el-Enbiyâ’ 21/47; el-Mü‘minûn 23/102-103; el-Kâri‘a 101/6-9.

yapmaz”⁷⁹ buyruğu her türlü acizlik ve noksanlıktan münezzeah bulunan Allah’ın adaletinin tam ve kâmil olduğuna işaret eder. Mâtürîdî Allah’ın adaletten uzak olmasının imkânsızlığını şu şekilde temellendirir: Ona göre insanlar hak ve adaleti bilmemeleri, nefret ve düşmanlık duygusu, zenginlik hırsı ve fakirlik korkusu veya ortaya çıkan bir ihtiyacı karşılamak istemeleri nedeniyle adaletten saparlar. Zâtî itibariyle her şeyden müstağni olan Allah için bu iki hal de muhaldir.⁸⁰

2.2. Beşerî Adalet

Beşerî adalet insana ait olan adalettir ve bu adaletin Allah’a, insanın kendisine ve başkalarına karşı olan boyutları vardır. Kişinin eşya ile, birbirleriyle ve devletle olan münasebetlerini düzenlemesi hak ve adalet kapsamındadır.⁸¹

Yeryüzünde tesis edilecek adaletin mahiyeti ve sınırları Allah tarafından belirlenmiştir. Yüce Allah, kullarına bütün işlerinde ve özellikle hüküm verirken adaletli olmalarını emretmektedir.⁸² *"De ki, Rabbin adaleti emretti".⁸³ "Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder." (en-Nahl 16/90), "Allah size, mutlaka emanetleri (görev ve vazifeleri) ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder."*⁸⁴ Bu ve benzeri birçok âyet-i kerimede adaletin sadece müslümanlara karşı değil, bilgi, kültür, mevki, dil, ırk, cinsiyet ve din farkı gözetmeden bütün insanlara, sadece insan olmaları hasebiyle aynı değer ve ölçüde uygulanması emredilmiştir.⁸⁵ Allâh Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutun, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde bile olsa,*

⁷⁹ en-Nisâ, 4/40.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/235; 4/139.

⁸¹ Anıl Çeçen, *Adalet Kavramı* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993), 25-27.

⁸² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 8/176.

⁸³ el-A'râf 7/29.

⁸⁴ en-Nisa 4/58.

⁸⁵ Adaleti emreden âyetler arasında şu âyetleri zikretmek mümkündür: "Allah sizlere adaleti, iyi davranmayı ve yakınlarla yardımda bulunmayı emreder. Hayâsızlık, kötülük ve azgınlığı yasaklar (en-Nahl 16/90). "Allah, size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor..." (en-Nisa 4/58) "Ölçtüğünüz zaman tam ve doğru terazi ile ölçün. Bu hem hayırlı hem sonuç bakımından daha güzeldir" (el-İsra 17/35). "Ey müminler, Allah için adaleti ayakta tutan şahitler olun. Bir topluluğa olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sevk etmesin. Adaletli olun, zira bu, takvaya daha uygundur. Allah'tan sakının. Allah yaptıklarınızdan haberdardır" (el-Mâide 5/843). "Allah, sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara adil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah, adil davrananları sever." (el-Mümtehine 60/8). "Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitap ve mizanı indirdik. Kendisinde büyük bir güç olan ve insanlar için birçok faydası bulunan demiri indirdik..." (el-Hadid 57/25).

Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsun, fakir olsun Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adaletten sapmayın, (şahitliği) eğer, bükür (doğru şahitlik etmez), yahut şâhidlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁸⁶ Burada adalet hak yol üzere istikamette olmak, ifrat ve tefrite kaçmadan orta yolu muhafaza etmek anlamındadır.

Mâtürîdî’ye göre adalet doğru söz söylemeyi⁸⁷ ve sözünde durmayı⁸⁸ gerektirir ve sözde adaleti gözetmek, fiilde adaleti gözetmekten daha önemlidir. Çünkü hikmet akılsızlıktan, hak da batıldan söz ile ayırdedilir.⁸⁹ Ahlâk felsefesinde adaletin alt erdemleri olarak sıralanan doğruluk, vefakârlık, dostluk, merhamet, sevgi, teşekkür, tevekkül, vefa, akrabayı gözetme, birlik, şefkat, sevgi, işbirliği, ibadet, teslimiyet ve güzel yargı⁹⁰ gibi erdemlerden çoğu özü ilgilendiren türdendir.

Davranışları ilgilendiren boyutuyla adalet emaneti ehline vermek,⁹¹ ölçüyü tartıyı tam yapmak,⁹² taşkınlık, ziyade ve noksan yapmamak demektir.⁹³ Mâtürîdî’ye göre hüküm veren kadı ve hakimlerin, hükümdarların,⁹⁴ şahitlikte bulunanların,⁹⁵ yetki sahibi kişilerin adil olması ve adaletle hükmetmesi gerekir.⁹⁶ Bu da kişi üzerinde hak sahibi olan kim varsa hepsinin hakkını iade etmek anlamına gelir. Bu hakların neler olduğuna hadislerde geniş şekilde yer verilmekte ve “Allah hakkı, Peygamber hakkı, fakirin hakkı, misafir hakkı, komşuluk hakkı, arkadaşlık hakkı, karı-koca hakkı, akraba hakkı, müslümanın diğer müslümanlar üzerindeki hakları, yolculuk hakkı, mal ve mülk edinme hakkı,

⁸⁶ en-Nisâ 4/135.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 3/37.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 5/ 256.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 5/257.

⁹⁰ Demirkol, “Barışın İnşasında Sevgi ve Adaletin Gücü”, *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)* 4 (Ağustos 2015), 421.

⁹¹ Mâtürîdî taşkınlığın zulüm anlamına geldiğini söyler (Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 7/40).

⁹² Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 5/418; 7/218.

⁹³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 7/514.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 3/393.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 4/139. Mâtürîdî şahitlikte bulunurken kişileri adaletten ayrılmaya sevkeden saikler arasında kişinin arzu ettiği bir menfaatin kendi aleyhine dönmesi, sakınılması gereken bir zararın bertaraf edilmesi, önem verdiği kişiler olan anne babasından çekinerek onların aleyhine şahitlik etmekten kaçınması; yakın akrabasına gelince, onlar için zenginlik yollarını aramak ve fakirliği yok etmek gibi sebeplerin olabileceğinden bahseder. Ona göre bu nedenlerin hiçbirisi kişileri doğru şahitlik yapmaktan alıkoymamalıdır (Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 4/67-68).

⁹⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 2/211, 3/290.

hayvan hakları⁹⁷ gibi pek çok haktan bahsedilmektedir. Hz. Peygamber'in, kişi üzerinde kendi bedeninin, ailesinin ve misafirin hakkı olduğunu ve hakkından fazlasını talep etmenin yanlışlığını ve kötü sonuçlarını belirtmiştir.⁹⁸ Hadislerde zikri geçen bu hakların önemli bir kısmına Mâtürîdî de işarette bulunmuştur. Mâtürîdî adaleti, "hükümü Allah için yerine getirmek" şeklinde tanımlayarak⁹⁹ aslında verilen her türlü hükümde Allah rızasını esas almanın gerekliliğine dikkat çekmek suretiyle Allah hakkını ön plana çıkarmaktadır. Bu çerçevede o, Allah hakkı olarak değerlendirilen ibadetin, emanetin ehline verilmesi anlamına geldiğini söyler.¹⁰⁰ Diğer taraftan kulların hakkını yerine getirmek bağlamında adil olmayı, kimseye haksızlık yapmamak, belirlenen sınırları aşmamak, davranışlarında adaletli olmak¹⁰¹ şeklinde tanımlamıştır. Bu çerçevede örnekleri zenginleştiren Mâtürîdî'ye göre zalim ve bozguncu kişilerin zulüm ve tahrifatlarını engellemek ve onlara iyiliği emretmek ve kötülüklerden uzaklaştırmak bir adalettir.¹⁰² Ona göre vasiyette bulunan kişinin adil olması gerekir.¹⁰³

Hakikat ve adalet bilinci, insanların Allah'la olan ilişkilerinde onlara bazı görevler yüklemektedir. Adalet hakkı sahibine teslim etmek olunca, insan için öncelikle iyilikleri ve nimetleri tüm canlılara ihsan eden Allah'ın hakkını vermeyi gerektirir. Bu hakkın teslimi Allah'a iman etmek, kullukta bulunmak ve ibadet etmek gibi O'na karşı olan sorumlulukları yerine getirmekle sağlanır. Allah'ın koyduğu sınırları muhafaza etme yükümlülüğü insana verilmiştir. Mâtürîdî bu sınırların aşılmasıyla ortaya çıkan şirk ve Allah'tan başkasına kulluk etme gibi ihlallerin zulüm olduğundan bahseder.¹⁰⁴ Çünkü şirk inancın ait olmadığı yere konulması anlamına gelir. İncanın ait olduğu yere konulması ise iman ve tevhidle gerçekleşir. Allah'ın hakkını O'na teslim etmek en başta O'na hakkıyla iman etmeyi gerektirir. Bundan dolayı Allah'ı tanımamak, O'na inanmamak ve O'na şirk koşmak en büyük adaletsizlik ve zulüm olarak takdim edilmiştir. Hakkaniyet

⁹⁷ Buhârî, "Savm", 51-55, "Cihâd", 46, 59, "Libâs", 101, "Cenâ'iz", 2; Müslim, "Birr", 61, "Sayd", 59; "Libâs", 107; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 51; Tirmizî, "Kıyâmet", 2; Nesâî, "İmân", 48-51, "Selâm", 4-6, "Cum'a", 9, "Nikâh", 5. Ayrıca bk. Mustafa Çağrıncı, "Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/138.

⁹⁸ Buhârî, "Ahkâm", 41, "Rikâk", 7; Ebû Dâvûd, "Buyû'", 58.

⁹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/139.

¹⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/287.

¹⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/14.

¹⁰² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 6/197.

¹⁰³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 3/38, 71.

¹⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 7/120, 234.

sahibi olmak, layık olduğu tüm vasıfları Allah'a nispet etmeyi ve O'na gerektiği şekilde taat ve ibadette bulunmayı icap ettirir. "...Allah hakkında sadece hakkı söyleyin"¹⁰⁵ hitabı, "O'nunla ilgili tüm gerçekliği olduğu şekliyle kabul edin, O'na layık olan vasıfları nispet edin, adaletten sapmaya neden olan aşırılıklardan (ğuluv) uzak durun" demektir. Bu âyetten önce Hristiyanlardan söz edilmiş, onların Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu olarak kabul etmeleri, teslisi savunmaları ve tevhibi baltalamaları aslında bir aşırılık olarak değerlendirilmiştir. Hristiyanlar bu yanlış düşünce ve inançlarıyla hak, hakikat, adalet ve hikmetten uzaklaşmışlardır.¹⁰⁶ Bu âyette özelde Hristiyanlar zikrediliyor olsa da, umumen bütün insanların kastedildiğini söyleyen Mâtürîdî, âyetin dinde aşırılık gösteren, Allah'a layık olmayan vasıflar nispet ederek istikametten uzaklaşan bütün insanları kapsadığını söylemiştir.¹⁰⁷ Böylelikle Mâtürîdî hitapta dikkat çeken hususiliğin mesajın umumiliğine engel oluşturmadığını, haktan uzaklaşma halinin her zaman söz konusu olabileceğini, bunun sadece tarihte yaşayan kişilere özel bir durum olmadığını, ilahî mesajlarda sadece belli bir dönemde yaşayan kişilerin özelliklerine dönük değil, her zaman ve mekânda gerçekleşen tavırların yanlışlığının vurgulandığına işaret etmiştir. Mâtürîdî, Hz. Musa'nın getirdiği öğretilere karşı çıkan ve buzağıyı kendilerine Tanrı edinenleri "zalimler" olarak vasfeden âyete dikkat çekerek,¹⁰⁸ bu kimselerin farkında olmasalar da kendilerine zulmettiklerini, çünkü onların yanlış bir yola girerek zulüm kavramının içeriğini dolduracak şekilde uluhiyyetin şanına yakışmayan yollara başvurduklarını ve Allah'a layık olmadığı bazı sıfatları nispet ederek hak yoldan uzaklaştıklarını ifade etmiştir.¹⁰⁹

İkinci olarak adalet, insanın kendisine karşı olan muameleleriyle ilgili bir tavrı ifade eder. Adil bir kimse öncelikle kendisine karşı adaletli olur. İnsanın adalet sahibi olması için kendi iç dengesini kurduktan sonra aşırı tutum ve davranışlardan uzak durması bir zorunluluktur. Bunun için kişinin, şehvet, hırs, acelecilik ve öfke gibi duygularını törpüleyerek tehlikelerden uzak durması, sağlığını tehlikeye atacak zararlı gıdalardan ve her türlü kötü alışkanlıktan uzaklaşması; ilâhî azaba sürükleyen günahlara girmemesi, kendi nefesine zulmetmemesi, dünyada ve âhirette fayda sağlayan güzel işler yapması gerekir.

---

¹⁰⁵ en-Nisa 4/171.

¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/117.

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/118.

¹⁰⁸ el-Bakara 2/51.

¹⁰⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/125.

Bütün bunlar adaletin gereklerindedir. Ayrıca adalet, dünyada insanın aslı doğasının sınırlarını koruyarak yaşaması, kâinatla uyum içinde olmasıdır. İnsanın doğada ve insanda geçerli olan ilkelere uygun bir hayat yaşaması ahlakî ve adildir. Kendi iç dünyasında adil bir denge kuran kişi başkalarına karşı da adaletli olma donanımına sahip demektir. Aksi halde adalet şirazesini şaşacağından istikameti muhafaza etmekte zorlanacak ve bu altyapı başkalarına karşı da adil bir duruş konusunda doğru bir tutum geliştirmesine engel olacaktır.

Üçüncü olarak adalet, insanın başka insanların haklarına riayet etmesi, insanlara saygılı şekilde davranması, onlara karşı görevlerini ifa etmesi, emanete riayet etmesi ve ilişkilerinde insafli olmasıdır. Adalet, başkasının hukukunun korunmasını da gerektirdiği için, bireysel ve toplumsal anlamda insanlığın sosyal düzenini koruyup muhafaza etmede en mükemmel erdemlerden biri olduğu görülür. Düzen yetkinlik, bozukluk ise eksiklik sebebidir.¹¹⁰ Dolayısıyla kişinin bütün platformlarda adaleti sağlamak için çaba sarf etmesi, zulme gözünü kapamaması esastır. Şuurlu varlıklar, kendilerinin ve başkalarının haklarına saygı duymak durumundadırlar. Başkasının haklarını ihlal eden ve onların özgürlüklerine saygı gösteremeyen kişilerin nasıl cezalandırılacakları hususu da adaleti ilgilendirir. Zira cezalandırmada da adalet prensibine göre hareket etmek esastır. Adalet sahibi insan aynı zamanda çevresine de saygı duymalıdır ve onunla çatışmamalıdır. Tabiata çöp atıp onu kirletmekten tutun da yanlış ve lüzumsuz ağaçların kesimine varıncaya kadar çevre ile ilgili olan her türlü sorumsuzca davranış, hem başkalarının hem de kâinatın hakkına tecavüz olduğundan adaletsizlik sayılır.

Bu genel ilkeleri hayatın alanlarına taşımak mümkündür: Mesela adalet, mesleğini ve işini dürüst olarak yapmayı gerektirir. Yine işi ehline vermemek, alışverişte, ölçü ve tartıda hile yapmak, millî servete zarar vermek, verilen işi yapmamak, çalışana hakkını vermemek de adalete uygun değildir, dolayısıyla o bir zulümdür. Hâkimin mahkemedeki davalılara, âmirin memuruna, işverenin işçiye, öğretmenin öğrenciye, ustanın çırağa, devlet yöneticilerinin vatandaşlarına âdil şekilde davranmaları gerekir; aksi ise zulümdür. Ayrıca bir de devlet tarafından gerçekleştirilmesi gereken “sosyal adalet” düzeni vardır ki bu da; toplumdaki bireyler arasındaki hizmetlerin, nimet ve külfetin dengeli şekilde herkese dağıtılması, insanlara her konuda eşit fırsat ve imkânların sağlanması,

---

¹¹⁰ Murat Demirkol, “Barışın İnşasında Sevgi ve Adaletin Gücü”, 418.

işlerin ehil olan kimselere verilmesi, herkesin hak ve hürriyetlerinin korunması, huzur ve güven ortamının temin edilmesi demektir. Ayrıca, toplumu suç işlemeye iten nedenlerin ortadan kaldırılması, haksız kazanç ve sarf yollarının engellenmesi, gelir dağılımında dengesizliğin giderilmesi gibi hususlar sosyal adalet ilkeleridir. Ancak bu alanlarda başarılı olabilmek için, öncelikle adalet duygusunun vicdanlarda yer etmesi gereklidir.

3. Toplumsal Adalet

Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de insanlara adalet sahibi bir varlık olduğunu bildirmiş, dünya ve âhirette herkese karşı adaletli bir şekilde hükmedeceğini açıklamış,¹¹¹ Hz. Muhammed'e de doğru ve âdil bir peygamber olmasını emretmiştir.¹¹² Bu özellikleri sebebiyle Kur'an'ın davetinin özetini "hak ve adalet çağrısı" olarak niteler Mâtürîdî.¹¹³ Hz. Peygamber de adaletli olmanın güzel örneklerini sergileyerek insanlara adaleti öğretmiş, adaletli yöneticileri ve işlerinde âdil davrananları cennetle müjdelemiştir.¹¹⁴ Allah Hz. Peygamber'in ümmetini de orta yolu tutan dengeli, âdil (vasat) bir ümmet olarak nitelemiştir.¹¹⁵ Orta yolu tutan bir ümmet olma gerekçesi âyette "insanlar içinde hakikatin şahidi ve canlı örnekleri olmaları için" şeklinde ifade edilmiştir. Şahitlikte bulunabilmek için şahitlikte bulunabilme kriterlerine sahip olmak gerekir. Bu da adalettir der Mâtürîdî.¹¹⁶ Bu izahlar adaletin Allah'tan Peygamberine, oradan da kullarına uzanan boyutlarını gözler önüne sermiştir. İnsanda var olan adalet duygusu Allah tarafından yaratılmış ve bu duygunun layıkıyla işlerlik kazanması istenmiştir. Adalet dünyanın düzeninde kendini gösterir, Kur'an'ın öğretilerinde vardır, insanın yapısına kodlanmıştır.

İslam tarihinin her dönemi, Resûlullah'ın, sahabelerin ve onlar gibi dini doğru anlayıp yaşamaya gayret eden insanların adil düşünce ve uygulama örnekleriyle doludur. Bu itibardır ki İslam toplumlarında adalet mülkün temeli olarak kabul edilmiştir. İkinci halife Hz. Ömer, adalet ile sembolleşen bir şahsiyettir. Adalet İslâm toplumlarında yaşayanların karşılıklı iş ve ilişkilerinde

---

¹¹¹ Yûnus, 10/47.

¹¹² el-A'râf, 7/29.

¹¹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/35.

¹¹⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1374-75/1955-56), 1/ 715 (Zekat, 30) ; Tirmîzî, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmîzî, *Sünenü't-Tirmîzî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 3/617 (Ahkâm, 4).

¹¹⁵ el-Bakara, 2/143.

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/ 200.

esas bir kriter ve ölçü olarak yerini almış, adaletten yoksun heves ve isteklere yer verilmemiş, akrabalık ve yakınlık adaletin önüne geçirilmemiş, zengin-fakir, kuvvetli ve zayıf ayırımı yapılmadan herkese eşit muamelede bulunmak esas kabul edilmiştir. “*Nasıl oluyor da bazıları, Allah’ın kanununa muhalefette bulunarak aracılık yapmaya kalkışıyorlar. Sizden öncekiler şu sebeple helak olmuştu: İçlerinden asil ve ileri gelen birisi hırsızlık yapınca onu serbest bırakıyorlar, zayıf ve fakir olan bir kişi hırsızlık yapınca, ona ceza veriyorlardı. Allah’a yemin olsun ki hırsızlık yapan Muhammed’in kızı Fatıma dahi olsaydı, hiç tereddüt etmeden onu cezalandırırdım*”¹¹⁷ buyuran Hz. Peygamber, adalete muhalif şekilde aracılık yapmak isteyenleri çok yakını dahi olsa, sert bir şekilde kınamış, suçlu kişiye hak ettiği cezayı vermekte hiçbir tereddüt göstermemiştir. Mâtürîdî adalet mesajını sözlü ve fiili olarak insanlara açıklayan Hz. Peygamber’in sünnetini de adalet olarak vasfetmiştir.¹¹⁸

Adaleti terkeden cemiyetlerde kargaşa, anarşi, terör ve zulüm hâkim hale gelir, adaletsizliğe uğrayan insanların etkisiyle isyanlar ortaya çıkar, adaleti tesis etmekle sorumlu devlet ve mahkeme gibi kurumlara güven sarsılır. Adil olmayan kişiler kendi bireysel menfaatiyle çakıştığı durumda batıldan yana bir duruş sergilerken, adalet vasfına sahip olan kişiler hakkı hak, batılı da batıl olarak değerlendirme melekesine sahip olduklarından ilk bakışta kendileri için yanlış gibi görünse bile adaletten yana tavır alırlar/almalıdırlar. Zira adalet sahibi olmak, bir şeyi sadece görünen yüzüyle değil hikmet yönünden değerlendirmeyi gerektirir. Bu hususa açıklık getiren Mâtürîdî dış dünyada Allah tarafından yaratılan varlıklar arasında kötü ve zararlı olduğu düşünülen bazı şeylerin de bir hikmetinin olabileceğine dikkat çekmiş ve bunu acı ilaç içmenin yaraları tedavi etmek gibi bir gayesinin olmasından hareketle temellendirmiştir.¹¹⁹ Bu demektir ki neyin adil olduğunu tespit etme, adaleti muhafaza etme ve adaletin gereğini yerine getirme süreçlerinde insanlar yanılabilirlerdir. Adalet sahibi olmak öyle önemli bir kazanımdır ki, Mâtürîdî adaletten ayrılmanın bir işareti olan hakkı batıla karıştırma kusurundan bizi korumasını Cenâb-ı Allah’tan niyaz etmiştir.¹²⁰

4. Adaleti Sağlama ve Koruma Yolları

---

¹¹⁷ Buhari, “Hudud”, 8/16; Müslim, “Hudud”, 8-9/1315.

¹¹⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü l-Kur’an*, 5/190.

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü t-Tevhid*, 345-347.

¹²⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü t-Tevhid*, 356.

Adaleti tanımlanırken dikkat çektiğimiz kavramlardan biri de “sınır” ifadesi olmuştur. Buna göre Allah’ın koyduğu sınırları aşan veya insanların sınırlarına tecavüz eden kişi adaletten ayrılır. Adaletten ayrılmak da zulme neden olur.¹²¹ Hadde tecavüz olarak da ifade edebileceğimiz sınırları aşma ifadesine Mâtürîdî de dikkat çekmiş, adaletin aslının bir şeyi ait olduğu yere koymak ve onun için tayin edilen sınırları korumak anlamına geldiğine dikkat çekmiştir.¹²² Adalet belli bir hududa bağlı kalmayı gerektirdiği için, bu sınırları aşma durumunda zulüm ortaya çıkar. Adaletten şaşma ifrat ve tefrit yönünde iki taraflı olabilir. Kişiyi adaletten ayrılıp zulme sapmaya iten sebepler vardır. Mâtürîdî’ye göre bunlar arasında bilgisizlik (hakkı bilmemek) ve ihtiyaç öne çıkar.¹²³ Bunların dışında nefret ve düşmanlık duygusu, fakirlik korkusu, dost ve akrabaya tarafgirlikte bulunma isteği, zenginlik hırsı gibi endişeler de kişileri adaletten uzaklaştıran etmenlerdir.¹²⁴ Mesela kişinin kardeşlerinden veya evlatlarından birine olan sevgisi veya nefreti, onu diğerlerine karşı adaletten uzaklaşmaya sevk edebilir. Yine kişi sevdiği evladını, diğerlerine karşı kayırma pozisyonunda olabileceği gibi, miras dağılımında ayrıcalık göstererek, sevmediğinin hakkını sevdiği kişiye devredebilir. Bu haksızlığın kabul edilemeyeceğini düşünen Mâtürîdî’ye göre adalet, ister rıza halinde, ister kızgınlık halinde olsun yerine getirilmelidir.¹²⁵ Zulüm ile kötülüğün aynı mânaya gelecek şekilde yer aldığı âyetlerin bulunduğu dikkat çeken Mâtürîdî, kötülük yapan kişinin kendisine zulmettiğini, kendine zulmedenin de kötülük yapmış olduğunu ifade eder.¹²⁶

Her türlü hakkı koruma altına almayı vadeden hukuk, “topluluklardaki fertlerin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen ve kamu tarafından desteklenen kurallar bütünü” olarak tanımlanmıştır.¹²⁷ Hukukun, adalet ve düzeni tesis etme fonksiyonu bulunmaktadır. Bu nedenle, fert ve toplumlar arasındaki bütün ilişkiler ancak hukuk yoluyla düzenlenir ve herkesin hakkı hukuk tarafından güvence altına alınır. Her hak bir hukuk sistemine dayanır. Mâtürîdî hukuk ve adalet arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekerek şöyle der: “Hakem tayin edilen kişiye düşen görev adalet, iyi niyet ve emanet duygusu içinde hükmetmektir”.¹²⁸

¹²¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’an*, 3/184; 7/92.

¹²² Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’an*, 5/325.

¹²³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 346, 349; Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’an*, 3/235.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’an*, 4/139, 179.

¹²⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’an*, 4/175.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’an*, 4/31.

¹²⁷ Hikmet Adem, “İslam’da Yönetim ve Adalet Anlayışı”, *YeniFikir* 7/17 (2016), 87-88.

¹²⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’an*, 2/207.

Şu halde hukuk düşüncesinin temelinde adalet bulunurken, adaletin temininde hukuk ilkesi devreye girer. Diğer taraftan hukuk tabiat yasalarına uygun olduğu nispette adaletli olmaktadır. Yine bir hukuk sisteminin adaletli olabilmesi için insan haklarını güvence altına almış olması gerekir. Dinin aslî temellerinden biri olarak görülen hak ve adalet toplumdaki insanların huzurlu bir şekilde varlıklarını sürdürebilmelerinin teminatıdır. Bu sebeptendir ki adaleti güce değil de, hakkaniyete dayandıran Kur'an, herkese bütün işlerinde adaletli davranmalarını ve adaletten asla sapmamalarını hatırlatmıştır.¹²⁹

Hükümde adaletli olmak, sadece hâkimlik mesleğini icra edenlerin uyması gereken bir prensip değildir. Toplumda her müslümâna düşen bir sorumluluktur ve kişinin bütün ilişkilerinde dikkate alması gereken bir düsturdur. Çünkü adaletsizlik toplumda, kin, nefret düşmanlık ve parçalanma gibi olumsuz duyguların yayılmasına zemin hazırlamaktadır. Bu da toplumsal barış ve huzura zarar verir. Adalet dünyanın imarına, zulüm ise tahribine sebep olur. Bu çerçevede adalet, politik, içtimaî ve ahlakî alanların hepsine şamil bir ihata alanına sahiptir. Bu bağlamda kişinin kendisine, ailesine ve etrafında yer alan insan, tabiat ve hayvanlara karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi adaletin bir gereğidir. “*Hükümünde, ailesine karşı ve velâyeti altında olanlar hakkında adil davrananlar, kıyamet gününde nurdan minberler üzerindedirler*”¹³⁰ buyuran Peygamberimizin 23 yıllık risalet görevi boyunca bir hak ve adalet mücadelesi içinde olduğu görülmektedir.¹³¹ Kur'an'da peygamberlerin gönderilme gerekçeleri arasında, toplumda adaletin sağlanması önemli bir konum işgal etmektedir.¹³²

Âyetlerde Allah'a ve başka insanlara karşı hak ihlalinde bulunan kimselerin aslında kendilerine zulmettikleri ifade edilmektedir.¹³³ Herkes kendi ruh ve bedenini muhafaza etmekle mükelleftir. Bu çerçevede adalet ahlakî yetkinlik ve ruhî denge olarak da kabul edilmiştir. Mâtürîdî insan aklının gerçeğin önünü kapatan ve hakkı doğru şekilde kavramasına engel olan perdelere karşı

---

¹²⁹ en-Nisa 4/58; el-Mâide 5/8; el-En'am 6/152; el-A'râf 7/159, 181; Hûd 11/85 ve dğrl.

¹³⁰ Müslim, Sünen, İmare 5 (1827) 2/1458

¹³¹ Açıklama için bk. Aydın Kudat, “Hak ve Hukuk Kavramları Üzerinde Bir Değerlendirme”, *ADAM Akademi* 4/2 (2014), 87.

¹³² el-Hadîd 57/25.

¹³³ el-Bakara 2/165, 231. Burada kişinin bir hak ihlalinde bulunduğu durumda kendisine zulmetmiş olmasını, ihlal ettiği bu hakkın sahibinin dönüp dolaşıp bir şekilde bunu kendisinden alacak olması nedeniyle sonuçta kendine dönmesi şeklinde açıklamak mümkündür. Ayrıca kişi bir hak ihlalinde bulunduğu durumda bunun vicdanî huzursuzluğu da ayrı bir zulüm olarak değerlendirilmeye müsaittir.

çıkabileceğini düşünür.¹³⁴ Bu perdeler arasında en önemlilerinden biri tembellik, huzursuzluk ve hastalıklardan engellemek maksadıyla eğlencelere ve geçici zevklere verirler. Burada akıl ve irade gücünün işlevsizleştirilmesi söz konusudur. Oysa insan kendisinde bulunan akıl, irade, sevgi, şefkat gibi güçlerini işlevsizleştirmek yerine bunları dengelemek suretiyle, kendisine ve başkalarına karşı adil davranışın yollarını açmalıdır. Bu yetkinliğin oluşmasıyla insan davranışları aşırılıklardan uzak hale gelecektir. Zira adâlette hakkâniyet, doğruluk, gerçeklik ve dürüstlük gibi çeşitli erdemler vardır. Adâlet ise, ancak hakka uymakla sağlanır.¹³⁵

Sonuç

İslam düşüncesinde adalet insanları da aşan yüce bir değer olarak kabul edilmiştir. Adaletin esas kaynağı olan Allah, hükmünde ve tüm fiillerinde adaletini tecelli ettirir. O kullarından da adâletli davranmalarını ister. İlahî kitapların gönderiliş maksatlarından birisi de, yeryüzünde adaletin hâkim kılınmasıdır. Allah Kitab'ı ve mizanı, ölçü ve dengeyi ilahî bir kanun olarak indirmiştir ki, O'nun yarattığı her şeyde düzen tesis edilebilsin ve hükümde adalet ve hakkaniyet esaslarına riayet edilsin. Ölçüp tartarken hak gözetilsin, hile yapılmınsın. Yönetiler hakkı-hukuku hâkim kılan âdil kimseler olsun. Aldatmayan, başkaları tarafından da aldatılmayan insanlar birbirlerine emniyetle yaklaşsın. Böylesi fertlerden oluşan bir toplum da gerçek anlamda bir güven toplumdur. Dolayısıyla toplumlar olgunluğa ancak adalet ilkesini hâkim kılmakla ulaşırlar.

Toplumda hiçbir birey ve kurumun kendisinden vazgeçemeyeceği evrensel bir değer olduğu görülen adalet, sosyal hayatta insanlar arası ilişkilerin belirli kurallar çerçevesinde sağlıklı şekilde varlığını devam ettirip muhafazasına imkân sağlar. Adaletin İslam düşüncesi alanında öne çıkan kavramlardan biri olması, insanın kendi iç dengesinden başlayarak tüm ilişki alanlarına yansıyan bir temel ilke olmasından kaynaklanmaktadır. Mâtürîdî de farklı konular bağlamında adalete vurgu yapmış, adaletin mahiyeti, önemi, tevhitte olan ilişkisi, türleri ve adaleti muhafaza etme yollarına ilişkin önemli tespitlerde bulunmuştur.

Onun yaklaşımları çerçevesinde görülmüştür ki, kâinattaki sistemi âdil bir denge üzerine kuran yaratıcı, bu sistemin anlaşılması için belli kriterler ve

---

¹³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9/531.

¹³⁵ el-Araf 7/159, 181.

işaretler vazetmiştir. Dolayısıyla insan ve toplum hayatındaki denge ve adalet de ancak O'nun koyduğu ölçüler sayesinde elde edilir. Mâtürîdî'nin açıklamaları dikkat alındığında, yaratıcının belirlediği ilkelere muhalefet ederek adalete ulaşmak mümkün görünmemektedir.

Adalet ilkesi sarsıldığında toplumlarda kaos ve kargaşa meydana gelir ve toplum düzeni sarsılmış olur. Her türlü kötülük ve işkencenin artarak had safhalara ulaştığı, dünyanın çeşitli yerlerinde insanların haksız yere zulme maruz bırakıldığı ve katledildiği, insanlık onurunun ve insanca yaşama hakkının ayaklar yara aldığı, fakir ve geri kalmış ülkelerin her türlü zenginlik kaynaklarının başka büyük güçler tarafından sömürüldüğü dünyamızda, hak ve adalet ilkelerini öne çıkararak, bunlara karşı duyarlılık oluşturmak daha da fazla önem kazanmıştır. Bu itibarla Mâtürîdî'nin de işaret ettiği üzere adaletin tesisine mani olan ve onun toplumdaki varlığını engelleyen bilgisizlik, mal, mülk ve şan şöhret elde etme hırsı, yakın akrabaya tarafgirlikte bulunma isteği, bazı kimselere karşı öne çıkan nefret ve düşmanlık duygusu, fakirlik korkusu türünden etmenler ortadan kaldırılmalıdır.

Toplumda adalet ilkesini kitlelere hakim kılmak için gerekli olan bir takım esaslar vardır. Bunlardan biri olan hak ve hukuka riayet etme sorumluluğudur ve bu yükümlülük herkesin üzerine düşen bir görevdir. Kişinin bunu sağlayabilmesi için öncelikle kendisine karşı olan sorumluluklarını yerine getirmesi gerekir. İnsanın kendisine karşı yaptığı hatalar, hem bedeninin hem de manevi dengesinin bozulmasına neden olacağından, bu kişinin başkalarına karşı zulümde bulunmasına sebep olmaktadır. Yine kişinin başkalarına karşı yaptığı haksızlıklar, aslında bizzat bunu yapan kişiye de zarar vermektedir. Bu şekilde iç içe geçen ilişkiler biçimiyle kendisini gösteren adalet, insanlar arasında hak ve hukuka riayet edildiği sağlıklı bir toplum yapısının oluşması açısından vazgeçilmez bir ilkedir.

Kaynakça

- Abdülkâhîr el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî. *el- Fark beyne'l-frak ve beyânü'l-fırkatî'n-nâciye minhüm*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Dârü't-türâs, t.s.
- Adem, Hikmet. "İslam'da Yönetim ve Adalet Anlayışı". *Yenifikir* 7/17 (2016), 72-92.
- Ahmed Emin. *Zuhrü'l-İslâm*. Kahire: Matbaatü Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1964.
- Altıntaş, Ramazan. "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Aralık 1998). 237-249.
- Amîdî, Ebû'l-Hasen (Ebû'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *Gâyetü'l-merâm fi ilmi'l-keîlâm*. nşr. Hasan Mahmûd Abdüllatif. Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1971.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *Tâcü'l-lügâ ve sıhâhu'l-Arabîyye*. Beyrut: Dâru İlmi'l-Melâyîn, 1984.
- Çağrı, Mustafa. "Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15/137-139. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Çeçen, Anıl. *Adalet Kavramı*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1993.
- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 31/ 391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Demirkol, Murat. "Barışın İnşasında Sevgi ve Adaletin Gücü". *International Journal of Science Culture and Sport (IntJSCS)* 4 (Ağustos 2015), 416-424.
- Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Hüseynî. Seyyid Şerif Cürçânî. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd. *el-Muhît fi'l-Lüga*. ed. Muhammed Hasan Âl-i Yâsin. Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1994.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüga*. Kahire: Dârü'l-Mısıriyye li't-te'lif ve't-terceme, ts.
- Fahri, Macit. *İslam Ahlak Teorileri*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.
- Fîruzabâdî, Ebu't-Tâhîr Mecdüddîn M. b. Yakub b. Muhammed. *Kâmus Tercümesi*. çev. Mütercim Asım Efendi. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân. *el-İntisar ve'r-Red alâ İbn Râvendî el-Mülhîd*. nşr. Albert. N. Nadir. Beyrut: Matbaatu'l-Kasuleykiyye, 1957.
- Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tuncay. Ankara: İmge Kitabevi, 1995.
- İbn Fâris, Ebi'l Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ Râzî. *Mu'cemü Makâyisi'l-lüga*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Manzûr, Cemâleddîn Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2000.
- İlhan, Avni, "Aslah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/395-396. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- İsferâyîni, Ebû İshâk Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm. *et-Tebisîr fi'd-dîn ve temyizü'l-fırkatî'n-nâciye ani'l-firak*. Kahire: Matbaatü'l-Envâr, 1940.
- Kâbî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mâhmûd el-Belhî. *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1974.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *el-Münye ve'l-emel*. derl. Isâmüddîn Muhammed Ali, Ahmed Murtaza. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Camiyye, 1985.
- Kudat, Aydın. "Hak ve Hukuk Kavramları Üzerinde Bir Değerlendirme". *ADAM Akademi* 4/2 (2014), 87-106.
- Kur'an-ı Kerîm Meâli*. haz. Halil Altuntaş-Harun Özdemirci. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. nşr. Bekir Topaloğlu ve dğrl. İstanbul : Mizan Yayınevi, 2005-2008.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. *Kitâbü't-Tevhid*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahih*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1374-75/1955-56.
- Ögük, Emine. *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Ögük, Emine. "Kötülük Problemi Karşısında Etkili Öğreti: Hikmet ve Adalet". 18 (2013), 70-78.
- Râgıb el-İsfehânî. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*. ed. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 2002.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türki (Temel Türkçe Sözlük)*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1985.
- Savut, Harun. "Hikmet ve Fıtrat Ekseninde Adaletin Temelleri". *Turkish Studies: International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/11 (2014), 455-478.
- Seyyid Şerif Cürcânî, Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Hüseynî, *et-Ta'rîfât*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *Sünenü't-Tirmîzî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Teodise: Batı ve İslam Din Felsefesinde "Kötülük Problemi" ve Teistik Çözümler*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Yücel, Yonca F. "Hak ve Menfaatler Üzerine Bir İnceleme". *TBB Dergisi* 91 (2010), 335-357.
- Zebidî, Murtezâ el-Hüseynî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. nşr. Mustafa Hicazî. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1989.